

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

عنوان پایان نامه :

حیات سیاسی ، فرهنگی شیخ بهایی و تعامل او با حکومت صفوی

نگارش :

کاظم آل بقال

استاد راهنما :

دکتر مهری ادیسی آریمی

استاد مشاور :

دکتر محمد کریم یوسف جمالی

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته تاریخ ایران دوره اسلامی

اسفند ۹۱

بسمه تعالی

تصویب پایان نامه

پایان نامه تحت عنوان

که توسط در مرکز تهیه و به هیات داوران ارائه گردیده است مورد تأیید میباشد.

تاریخ دفاع: نمره: درجه ارزشیابی:

اعضای هیات داوران:

نام و نام خانوادگی هیات داوران مرتبه علمی امضاء

۱-

استاد راهنما

۲-

استاد مشاور

۳-

استاد داور

۴-

نماینده گروه آموزشی

۵-

نماینده تحصیلات تکمیلی

۶-

نماینده مدیریت آموزشی و تحصیلات تکمیلی

تقدیم به

**پدر و مادر عزیزم و همسر مهربانم که مرا در این امر
بسیار یاری نمود**

تقدیم و تشکر

با سپاس از خداوند متعال که مرا در به انجام رسانیدن این پژوهش یاری فرمود ، در ادامه وظیفه خود می دانم که مراتب سپاسگزاری خود را از همه کسانی که مرا به نوعی در این امر یاری نمودند تقدیم بدارم. به خصوص تشکر و سپاسگزاری از استاد ارجمند و گرانقدر سرکار خانم دکتر مهری ادیسی که تدوین این نوشتار جز با راهنمایی ها و مساعدت های بی دریغ ایشان میسر نبود.

و از استاد بزرگوار جناب آقای دکتر محمد کریم یوسف جمالی که با گذاشتن کتابخانه خصوصیشان در اختیار اینجانب و راهنمایی ها در به انجام رساندن این تحقیق مرا بسیار یاری نمودند ، تشکر و قدردانی به عمل آورم .

همچنین لازم است از مسوولان کتابخانه دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف آباد به خاطر مساعدت هایی که با اینجانب داشته اند ، تشکر و قدردانی کنم.

در آخر لازم است از صبر و همراهی همسر مهربانم سرکار خانم پریسا کریمی که در مراحل مختلف این تحقیق اعم از امانت کتاب و تصحیح متن پایانی مرا یاری نمودند تشکر و قدردانی به عمل آورم.

چکیده

شیخ بهایی از متألّهین و دانشمندان قرن دهم و اوایل قرن یازدهم هجری قمری است که علاوه بر اقداماتش در زمینه علم و فرهنگ و بجا گذاشتن آثار بسیار ارزشمندی در زمینه علوم مختلف و همچنین برخی از آثار معماری آن زمان، توانسته بود از لحاظ سیاسی نقش بسزایی در مشروعیت بخشی به حکام صفوی ایفا کند و به همین دلیل بود که مورد توجه شاه عباس قرار گرفت و توانست به منصب شیخ الاسلامی آن زمان نائل گردد.

شیخ بهایی چندان با حکومت صفوی موافق نبود ولی تنگناهای شدید شیعیان در قلمروهای تحت امپراطوری عثمانی شیخ بهایی را به اندیشه ضرورت برقراری و حمایت از یک حکومت مقتدر شیعی که بتواند حامی مذهب تشیع و عالمان شیعی باشد سوق داد و به همین دلیل علی رغم ناخشنودی از تقرب و نزدیکی به شاهان صفوی و فقدان مشروعیت سلاطین صفوی در اندیشه سیاسی او، سعی در تقویت اقتدار سیاسی شاهان صفوی و مشروع نشان دادن این حکومت نمود.

این تحقیق که با روش کتابخانه ای و با بررسی مهمترین منابع دست اول و منابع فرعی انجام گرفته است با شیوه توصیفی - تحلیلی و با هدف شناخت حیات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی شیخ بهایی به این نتایج دست یافته است که شیخ بهایی در زمان شاه عباس اول توانست به بالاترین منصب روحانی و سیاسی آن زمان دست پیدا کند. نقش سیاسی وی در مشروعیت بخشی به حکام صفوی در مقابل حکومت های مجاور و جایگاه فرهنگی و تأثیر او در فرهنگ و هنر ایران دوره صفوی در زمینه علم و فرهنگ برجسته است. هرچند وی خالق آثار بسیار ارزشمندی در زمینه علوم مختلف است اما در پاره ای از موارد درباره او اغراق شده و بسیاری از کارهای عجیب و غریب مانند حمام شیخ بهایی که گفته شده پاتیل آن مدت زیادی تنها با شمعی گرم می شده است و بسیاری از آثار معماری دوره صفوی همچون طراحی گنبد مسجد شاه اصفهان را به اشتباه از او دانسته اند.

کلید واژگان: شیخ بهایی، سیاست، فرهنگ، حکومت صفوی، شاه عباس اول.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
د	چکیده
۱	مقدمه
۴	فصل اول : کلیات
۵	۱-۱-۱ طرح تحقیق
۹	۱-۱-۲ سامان دهی تحقیق
۱۱	۱-۱-۳ معرفی و نقد منابع و مآخذ
۱۸	فصل دوم : حیات اجتماعی شیخ بهایی
۱۹	۱-۲ حیات اجتماعی خاندان شیخ بهایی در جبل عامل
۱۹	۱-۱-۲ جبل عامل
۲۲	۲-۱-۲ نسب و خاندان شیخ بهایی
۲۷	۳-۱-۲ پدر شیخ بهایی
۳۰	۴-۱-۲ ولادت شیخ بهایی

۳۲	۲-۲ حیات اجتماعی شیخ بهایی در ایران
۳۲	۱-۲-۲ نگاهی کلی به اوضاع مذهبی ایران عصر صفوی در آستانه مهاجرت شیخ بهایی
۳۸	۲-۲-۲ هجرت به ایران
۴۱	۳-۲-۲ خانواده شیخ بهایی
۴۵	۴-۲-۲ وفات شیخ بهایی
۴۹	فصل سوم : حیات سیاسی شیخ بهایی
۵۰	۱-۳ جایگاه و اهمیت روحانیون در حکومت صفوی
۵۵	۲-۳ مشروعیت حکومت صفوی در اندیشه سیاسی شیخ بهایی
۶۱	۳-۳ دوره های چهارگانه حیات سیاسی شیخ بهایی
۶۲	۱-۳-۳ دوره اول ؛ سلطنت شاه طهماسب اول
۷۰	۲-۳-۳ دوره دوم ؛ سلطنت شاه اسماعیل دوم
۷۴	۳-۳-۳ دوره سوم ؛ سلطنت سلطان محمد خدابنده
۷۸	۴-۳-۳ دوره چهارم ؛ سلطنت شاه عباس اول
۸۰	۱-۴-۳-۳ تعاملات شیخ بهایی با شاه عباس
۸۶	۴-۳ انتصاب شیخ بهایی به منصب شیخ الاسلامی

۸۶	۱-۴-۳ پیشینه منصب شیخ الاسلام
۹۳	۲-۴-۳ وظایف و عملکرد مقام شیخ الاسلام در حکومت صفوی
۱۰۰	فصل چهارم : حیات فرهنگی شیخ بهایی
۱۰۱	۱-۱-۴ اوضاع فرهنگی ایران در دوره صفوی
۱۰۲	۲-۱-۴ اوضاع فرهنگی و اجتماعی اصفهان
۱۰۵	۲-۴ مقام و منزلت علمی شیخ بهایی
۱۱۱	۱-۳-۴ فهرست مهمترین آثار و تألیفات علمی شیخ بهایی
۱۱۶	۲-۳-۴ شرح مختصری از مهمترین آثار و تألیفات علمی شیخ بهایی
۱۱۶	۱-۲-۳-۴ جامع عباسی
۱۱۶	۲-۲-۳-۴ اثنی عشریات خمس
۱۱۷	۳-۲-۳-۴ رساله اعتقادیه
۱۱۷	۴-۲-۳-۴ جبل المتین
۱۱۷	۵-۲-۳-۴ مشرق الشمسین و اکسیرالسعادتین
۱۱۸	۶-۲-۳-۴ کشکول
۱۲۱	۷-۲-۳-۴ خلاصه الحساب

۱۲۳	۴-۳-۲-۸ تشریح الافلاک
۱۲۳	۴-۳-۲-۹ تحفه حاتمیه
۱۲۴	۴-۳-۲-۱۰ عروه الوثقی
۱۲۴	۴-۳-۲-۱۱ عین الحیاه
۱۲۵	۴-۳-۲-۱۲ اربعین
۱۲۶	۴-۴ اشعار شیخ بهایی
۱۳۳	۴-۵ استادان شیخ بهایی
۱۳۵	۴-۶ شاگردان شیخ بهایی
۱۳۸	۴-۷ آثار و ابنیه منسوب به شیخ بهایی
۱۴۷	نتیجه گیری
۱۴۹	فهرست منابع
۱۵۷	ضمائم

مقدمه

بررسی احوال و آثار اندیشمندان همیشه از جایگاه ویژه ای در صحنه فرهنگ و ادب این مرز و بوم برخوردار بوده است .

یکی از شخصیت های برجسته قرن دهم و اوایل قرن یازدهم هجری قمری ، شیخ بهاءالدین عاملی معروف به شیخ بهایی است ، وی که در سن سیزده سالگی همراه با پدر خود وارد ایران شده بود با چهار تن از سلاطین صفوی یعنی شاه طهماسب اول ، شاه اسماعیل دوم ، سلطان محمد خدابنده و شاه عباس اول معاصر بود . وی نیز از جمله معدود دانشمندان عصر صفوی است که علاوه بر اقداماتش در زمینه علم و فرهنگ و خلق آثار بسیار ارزشمندی در زمینه علوم مختلف از جمله ریاضی ، شعر ، نجوم ، فقه و تفسیر و فلسفه و عرفان توانسته بود شاگردان نامداری نظیر ملاصدرای شیرازی ، ملا محمد تقی مجلسی و ملا محمد باقر سبزواری تربیت کند.

آنچه که شیخ بهایی را از دیگر دانشمندان این عصر متمایز می سازد تبّحر وی در اکثر علوم زمان خود است که وی را به دانشمندی جامع العلوم مبدل کرده بود که توانسته بود در اکثر علوم زمان خود دستی داشته باشد و در هر یک از آنها به تبّحری خاص دست یابد ؛ از مهمترین آثار علمی وی می توان به جامع عباسی ، کشکول ، تحفه حاتمی و تشریح الافلاک و همچنین طومار وی در زمینه تقسیم سنتی آب زاینده رود اشاره داشت .

هرچند وی به عنوان دانشمندی جامع العلوم که در اکثر علوم زمان خود توانسته بود آثار بسیار ارزنده ای از خود به یادگار بگذارد و شاگردان بسیاری تربیت کند و نقش بسزایی در فرهنگ و هنر ایران عصر صفوی داشته باشد ولی در پاره ای از موارد بخصوص در زمینه معماری درباره او اغراق شده و ساخت برخی از ابنیه دوره صفوی را به اشتباه به او اختصاص می دهند، به طور نمونه طراحی گنبد مسجد شاه اصفهان که صدا را هفت مرتبه منعکس میکند، از آثار او دانسته اند.

در زمینه مسائل سیاسی نیز وی توانسته بود به بالاترین منصب سیاسی در دستگاه اداری حکومت صفوی یعنی منصب شیخ الاسلامی دست یابد و همچنین علی رغم عدم مشروعیت سیاسی سلاطین صفوی در اندیشه سیاسی وی و به دلایل مختلفی از جمله تنگناهای شدید شیعیان در قلمروهای تحت سلطه امپراطوری عثمانی، کمک شایانی در جهت مشروعیت بخشی به سلاطین صفوی انجام داد.

تدوین این نگارش که با روش کتابخانه ای و با بررسی مهمترین منابع دست اول و منابع فرعی و همچنین با شیوه توصیفی - تحلیلی انجام گرفته است با هدف شناخت حیات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی شیخ بهایی و بخصوص نحوه تعامل وی با چهار پادشاه عصر صفوی که با آنها معاصر بوده است و با بررسی منصب شیخ الاسلام، که وی توانسته بود در دستگاه سیاسی حکومت صفوی به آن دست یابد و همچنین با هدف بررسی نحوه تاثیر شیخ بهایی در فرهنگ و هنر ایران عصر صفوی تدوین شده است.

اما مشکلاتی که در به انجام رساندن این تحقیق وجود داشت یکی دسترسی مشکل به منابعی بود که به عنوان مرجع در کتابخانه ها نگهداری می گردید و مسوولان کتابخانه مرکزی اصفهان از امانت دادن این گونه منابع به خارج از کتابخانه خود داری میکردند .

در آخر لازم است از استاد ارجمند سرکار خانم دکتر مهری ادیسی به خاطر مساعدتها و راهنمایی های بی دریغشان که در نگارش این تحقیق به اینجانب یاری رساندند تشکر صمیمانه ای داشته باشم .

فصل اول

کلیات

۱-۱-۱ طرح تحقیق

تعریف مسأله و بیان سوالهای اصلی تحقیق

این تحقیق قصد دارد شیخ بهایی را از زمان ورودش به ایران که همراه پدرش وارد قزوین گردید تا زمان وفاتش را از چند جهت گوناگون مورد ارزیابی و تجزیه و تحلیل قرار دهد . ۱- شخصیت سیاسی شیخ بهایی و نحوه تعامل او با حکومت صفوی ، خصوصا با چهار پادشاهی که شیخ بهایی از بدو ورود به ایران تا زمان وفاتش با آنها معاصر بوده است (۱- شاه طهماسب اول ۲- شاه اسماعیل دوم ۳- سلطان محمد خدابنده ۴- شاه عباس اول) بخصوص در دوره شاه عباس اول که به مقام شیخ الاسلامی اصفهان رسید که در واقع بالاترین مقام سیاسی ، دینی آن دوره محسوب می شده است ۲- شخصیت فرهنگی شیخ بهایی و اقدامات او در این زمینه ، از جمله خدمات علمی و عمرانی این دانشمند بزرگ و همچنین نحوه تاثیر او در فرهنگ و هنر ایران دوره صفوی .

۱- نقش شیخ بهایی در به ثمر رسانیدن اهداف بلند پروازانه شاه عباس در احداث بنای پایتختی

بزرگ در اصفهان چه بوده است؟

۲- نقش عمده شیخ بهایی در مشروعیت بخشی به حکومت صفوی چه بوده است ؟

۳- نقش سیاسی شیخ بهایی در رابطه با اقتدار سیاسی شاهان صفوی در برابر حکومت های مجاور و

معاصر چه بوده است ؟

۴- نقش فرهنگی شیخ بهائی در انجام خدمات علمی و عمرانی و نحوه تاثیر او در فرهنگ و هنر

ایران دوره صفوی چه بوده است ؟

فرضیه ها

۱- شیخ بهایی یکی از کسانی بود ، که به عنوان مهندس جامع صفوی در به ثمر رسانیدن اهداف

بلند پروازانه شاه عباس در احداث بنای پایتختی بزرگ در اصفهان نقش بسزایی ایفا کرده است .

۲- شیخ بهایی به عنوان یک دانشمند و نظریه پرداز شیعه نقش بسزایی در مشروعیت بخشی

حکومت صفوی به عهده داشته است و به همین خاطر مورد توجه شاه عباس قرار گرفت و به

مقام شیخ الاسلامی اصفهان که بالاترین مقام سیاسی و دینی آن موقع است دست پیدا کرد.

۳- دغدغه اصلی شیخ بهایی تایید و مقبول نشان دادن حکومت موجود و تقویت اقتدار سیاسی

شاهان صفوی در برابر حکومت های اهل سنت مجاور و معاصر بوده است .

۴- شیخ بهایی این عالم عالیقدر ، فیلسوف ، مفسر قرآن ، فقیه ، منجم ، معلم و شاعر عصر صفوی با

انجام خدمات علمی و عمرانی نقش و تاثیر بسزایی در فرهنگ و هنر ایران دوره صفوی ایفا

نموده است .

هدف از انجام تحقیق

تعیین جایگاه سیاسی شیخ بهایی و نحوه تعامل او با حکومت صفوی بخصوص نحوه تعاملش با شاه

عباس اول و همچنین بررسی مشروعیت حکومت صفوی در اندیشه سیاسی شیخ بهایی.

تعیین جایگاه فرهنگی شیخ بهائی و نحوه تاثیر او در فرهنگ و هنر ایران دوره صفوی از جمله بررسی خدمات علمی و عمرانی این دانشمند بزرگ .

بررسی زندگی اجتماعی شیخ بهایی از زمان ورود و حضورش در ایران تا زمان وفاتش .

سابقه و ضرورت انجام تحقیق

شخصیتهای برجسته دینی ، سیاسی و علمی در هردوره آینه شرایط کلی هر دوره هستند و بررسی هردوره نیز نشانگر توجه و اعتنای حکومت به پرورش این شخصیتها . شیخ بهایی به لحاظ نقشی که در مشروعیت بخشی به حکومت صفوی از یک سو و در مقامات سیاسی و علمی و فرهنگی در این دوره از سوی دیگر داشته ، شایسته یک بررسی همه جانبه در قالب پایان نامه است .

با مشاهده کارهای تحقیقاتی انجام شده که به صورت پایان نامه نوشته شده است ، این تحقیقات بیشتر به نقد و تحلیل آثار شیخ بهائی و کتب او از جمله ۱- نقد و تحلیل دیوان اشعار شیخ بهایی ۲- روش فقه الحدیثی شیخ بهائی ۳- نقد و تحلیل آثار فارسی شیخ بهائی پرداخته اند و مهم تر این که هیچ کدام از تحقیقات انجام شده نحوه تعامل شیخ بهایی را با حکومت صفوی بخصوص تعاملش با شاه عباس اول و منصب سیاسی اش را که همانا بالاترین مقام سیاسی دینی آن دوره یعنی شیخ الاسلامی میباشد ، مورد ارزیابی و تحلیل قرار نداده اند در ضمن این که هیچ کدام از تحقیقات انجام شده نقش سیاسی شیخ بهایی را در مشروعیت بخشی به حکومت صفوی و تقویت اقتدار سیاسی شاهان صفوی را در برابر

حکومت های معاصر و مجاور مورد ارزیابی و تحلیل قرار نداده اند. همچنین تحقیقی راجع به جایگاه فرهنگی ، شخصیت ادبی و خدمات علمی و عمرانی این دانشمند بزرگ و نحوه تاثیر او در فرهنگ و هنر ایران دوره صفوی انجام نشده است.

۱-۱-۲ سامان دهی تحقیق

این تحقیق در ۴ فصل تألیف شده است که در نگارش آن سعی شده بیشتر از منابع دست اول و سفر نامه ها استفاده گردد. اکنون به طور مختصر توضیحاتی درباره این ۴ فصل ارائه میگردد.

فصل اول تحقیق: به بیان کلیات طرح پیشنهادی پایان نامه (proposal) و نحوه سامان دهی تحقیق پرداخته است و همچنین با توجه به اعتبار و اهمیت برخی از منابع، توضیحاتی راجع به منابع اصلی و همچنین برخی از منابع فرعی و اطلاعاتی که درباره موضوع مورد بحث پایان نامه ارائه کرده اند، داده شده است.

فصل دوم تحقیق: به بررسی اوضاع و احوال اجتماعی شیخ بهایی در قالب زندگی نامه این دانشمند بزرگ پرداخته است و در برگیرنده کلیه جوانب زندگی او از زمان تولد تا وفاتش می باشد. این فصل به دو بخش تقسیم شده است بخش اول، بررسی حیات اجتماعی خاندان شیخ بهایی در جبل عامل که شامل بررسی منطقه جبل عامل (زادگاه شیخ بهایی)، نسب و خاندان شیخ بهایی، پدر شیخ بهایی و ولادت او می باشد و بخش دوم، حیات اجتماعی شیخ بهایی در ایران است که در ابتدا نگاهی کلی از منظر دین و سیاست به ایران عصر صفوی در آستانه مهاجرت شیخ بهایی به ایران داشته است سپس به بررسی دلایل هجرت وی به ایران و در ادامه به خانواده وی و وفات او پرداخته است.

فصل سوم تحقیق: درباره حیات سیاسی شیخ بهایی است که در این فصل سعی شده به اعتبار و اهمیت علماء و روحانیون در دستگاه سیاسی حکومت صفوی پرداخته شود و همچنین منصب شیخ الاسلام را که

در واقع یکی از مهمترین مناصب سیاسی روحانی ، در دستگاه سیاسی حکومت صفوی میباشد ، مورد ارزیابی و تجزیه و تحلیل قرار گیرد در واقع این همان منصبی است که شیخ بهائی در این دوره به آن منصوب شده است ، همچنین علاوه بر نحوه تعامل شیخ بهائی با چهار پادشاه صفوی (۱- شاه طهماسب اول ۲- شاه اسماعیل دوم ۳- سلطان محمد خدابنده ۴- شاه عباس اول) که با آنها معاصر بوده است نقش سیاسی شیخ بهایی در مشروعیت بخشی به سلاطین صفوی در مقابل حکومت های مجاور و معاصر نیز مورد ارزیابی و تحلیل قرار گرفته است .

فصل چهارم تحقیق : حیات فرهنگی شیخ بهایی ، از جمله اقدامات علمی و عمرانی و فرهنگی این دانشمند بزرگ ، نقد و بررسی آثار و ابنیه ای که به او منصوب است ، بررسی شخصیت علمی او در زمینه علوم مختلف ، جوانی و تحصیلات وی ، مهمترین اساتید و شاگردان او در زمینه علوم مختلف و مهمترین تألیفات او در زمینه علوم مختلف را شامل می شود .